

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ 1856–1863 рр. СПРАВА ПІДПОЛКОВНИКА А.О. КРАСОВСЬКОГО

У 50–60-х рр. ХІХ ст. Російська імперія була охоплена революційним і національно-визвольними рухами в Україні, Царстві Польському, Литві і Білорусії, піднесення яких відбувалося на тлі розгортання селянського руху, викликаного чутками про скасування кріпосного права і проведенням селянської реформи на початку 1860-х рр. В Україні «революційна ситуація» мала свої яскраво відмінні риси і характеризувалася рядом специфічних особливостей, оскільки соціальні моменти тісно перепліталися з національними.

Присутність серед української селянської більшості російської і польської поміщицької верстви виливалася в українсько-польське та українсько-російське протистояння. Це породжувало складну суспільно-політичну ситуацію в Україні, в якій загальноросійська революційно-демократична, українська та польська національні течії при наявності спільного противника – самодержавства, – поряд з співпрацею вступали між собою у складні конфлікти. Яскравим епізодом тогочасного суспільного руху в Україні була діяльність і викликана нею судово-слідча справа підполковника А.О. Красовського, висвітленню яких і присвячена ця стаття.

Порушена проблема вже стала предметом дослідження в науковій літературі. Побіжні згадки про революційну діяльність Красовського містяться в розвідках українських істориків немарксистської школи 1920 – початку 1930-х рр., присвячених розвитку українського національного руху у 60-х рр. ХІХ ст. [8, с. 127–150; 13, 415 с.]. Однак, особливо плідно ця проблема досліджувалася в радянській історіографії 1960-х рр., часів суспільно-політичного «потепління» в Україні. Першим серйозним дослідником діяльності А.О. Красовського очевидно слід вважати Г.І. Марахова, який у 1961 р. присвятив їй окрему працю [5, 75 с.]. У 1963 р.

стараннями АН УРСР виданий перший том збірника документів під назвою «Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг.», в якому опубліковані найважливіші матеріали слідчої справи про діяльність Красовського [10, 388 с.]. У 1964 р. з'явився друком другий том збірника під заголовком «Общественно-политическое движение на Украине в 1863-1864 гг.», де частина архівних документів стосується справи Красовського [11, 552 е.]. У 1967 р. Г.І. Марахов висвітлив справу Красовського у роботі присвяченій польському повстанню 1863 р. на Правобережній Україні [6, 260 е.], а у 1981 р. власне той же матеріал історик виклав у роботі «Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века» [10, 160 с.].

Безперечною заслугою цих праць є їх фактографічність, базована на широкому залученні документальних джерел. Однак, цей здобуток зумовив одночасно і недолік тодішньої історіографії. Абсолютна більшість опублікованих і використаних Г.І. Мараховим документів є доволі специфічними і однобокими джерелами, а саме матеріалами слідчих комісій і судів. Вони відтворювали образ суспільно-політичного і національного руху 50–60-х рр. XIX ст., створений в уяві офіційних поліцейських і жандармський установ, тому відповідний ракурс присутній і в згаданих працях. Коли ж до цього додати ще й вплив компартійних ідеологічних установок на роботи істориків 1960–1980-х рр., пріоритет класового підходу в оцінці суспільної боротьби, то стає зрозумілою необхідність концептуального переосмислення розвитку політичного руху в Україні у зазначений період.

У своїх історичних побудовах радянські історики «примирили» власне антагоністичні українські, російські й польські національно-революційні течії в простий спосіб: «лише кращі люди з росіян, українців і поляків – революціонери-демократи, послідовні борці проти кріпосництва і самодержавства – змогли до кінця усвідомити ту шкоду, що її завдала революційному рухові політика національної ворожнечі, яку свідомо проводили панівні класи, і повести рішучу боротьбу з націоналістичною

пропагандою і національною обмеженістю» [10, с. XXV]. Такий підхід залишив поза увагою багатоманітність, програмну оригінальність і своєрідність практичної діяльності українських і польських течій у суспільно-політичному русі в Україні в кінці 50 – першій половині 60-х рр. XIX ст. До проявів «націоналістичних настроїв правих крил громадських організацій» були віднесені діяльність українських громад початку 60-х рр. та боротьба широких польських кіл за відновлення «історичної Польщі» в кордонах 1772 р., які й нині потребують об'єктивного конкретно-історичного наповнення та принципово нових концептуальних схем. Звідси й недовомовленість і невиразність в оцінці «революційно-демократичної» діяльності А.О. Красовського, адже документи свідчать про його тісні контакти як з представниками українських, так і російських та польських течій у тодішньому суспільному русі.

У червні – серпні 1862 р. перед київською військово-слідчою комісією, а згодом і військово-польовим судом при київському ордонансгаузі постав незвичайний звинувачений – підполковник Олександрійського гусарського, його імператорської високості великого князя Миколи Миколайовича старшого полку Андрій Опанасович Красовський, який звинувачувався в державному злочині.

Родина Красовських належала до українських дворянських родів, найдавніший з яких вів своє походження з середини XVII ст. [9, с. 123; 10, с. 292.]. Батько А.О. Красовського – Опанас Іванович – генерал, родовий дворянин, був у дружніх стосунках з царем Миколою I, мати – Дарія Андріївна, уроджена Глазунова – велика поміщиця Орловської губернії. А.О. Красовський народився 27 квітня 1822 р. у Києві, хоча маєтки його батька знаходилися в Орловській і Калузькій губерніях. У тринадцятирічному віці батьки віддали Андрія в привілейований військово-навчальний заклад Російської імперії – Петербурзький Пажеський корпус, навчаючись в якому з січня 1836 р. по травень 1840 р., він отримав чудову для того часу освіту. Як свідчить «формулярный список о службе и достоинстве» А.О. Красовського,

22 липня 1840 р. він отримав чин прапорщика і в серпні того ж року зарахований у Петербурзький гренадерський полк.

Військова кар'єра з самого початку складалася доволі вдало. У 1842–1848 рр. молодий Красовський встиг послужити в кількох елітних підрозділах (зразковому кавалерійському, Ново-Миргородському уланському, лейб-гвардії уланському полках). Після короткої перерви, викликаній сімейними обставинами (кінець 1848 – липень 1849 р.), А.О. Красовський повертається на службу. З кінця 1850 р. до жовтня 1851 р. командував різними ескадронами в Митавському гусарському полку. За «отличие по службе» 1 жовтня 1851 р. отримав чин майора.

У квітні 1852 р. Красовського за його власним бажанням переведено до Олександрійського полку на посаду командира 5-го ескадрону. У квітні 1853 – лютому 1854 р. Красовський брав безпосередню участь у 1-й кампанії Кримської війни – воєнних діях російської армії проти Туреччини на території Бессарабії та Молдавії, в захопленні росіянами Бухареста у липні 1853 р., командувався для утримання аванпостів на берегах Дунаю проти фортець Туртукая і Сілістрії, брав участь у вступі російських військ у Валахію, де його ескадрон у вересні 1853 р. зайняв місто Каракал. У листопаді 1853 – лютому 1854 рр. гусари Красовського вели безперервні сутички з ворогом. Під час другої воєнної кампанії у бою при Каракалі 16 (28) травня 1854 р. майор А.О. Красовський отримав п'ять поранень пікою. Від глибокого проникаючого поранення в грудну порожнину у нього утворилася повітряна пухлина легенів і Красовський змушений був довго лікуватися у військових госпіталях. Через хворобу від поранень у грудні 1854 р. він був виключений зі списків Олександрійського полку, «высочайшим приказом назначен состоять по кавалерии», а в липні 1855 р. переведений до Кавказького лінійного козачого війська. На початку 1857 р. Красовський повертається з Кавказу в Олександрійський гусарський полк командиром дивізіону. 30 жовтня 1858 р. «за отличие по службе» А.О. Красовський отримав чин підполковника. Однак, він потребував серйозного лікування, тому виклопотав безстрокову відпустку.

31 жовтня 1859 р. Красовський, як поранений офіцер, спочатку був прикомандирований до Петербурзького Пажеського корпусу, а згодом (12 червня 1861 р.) направлений до Київського Володимирського кадетського корпусу, куди й прибув 7 вересня 1861 р. [10, с. 320–327].

Ще у 1840–1850-х рр., перебуваючи на службі у військах Петербурзького гарнізону, А.О. Красовський зблизився зі столичними революційними діячами [5, с. 7–8]. Важливою подією в житті Красовського стало знайомство з Т.Г. Шевченком, яке переросло в дружбу. Радикалізації поглядів Красовського сприяла ганебна для Росії Кримська війна 1853–1856 рр. Дунайська кампанія, яка закінчилася невдачею і виводом російських військ з Молдавії і Валахії, була непопулярною серед російських солдатів і прогресивно налаштованих офіцерів і посилила заворушення в армії.

До Києва Красовський вперше приїздив ще в кінці 1857 р., отримавши закордонну відпустку для лікування. У місті він пробув майже рік і познайомився з членами місцевих підпільних гуртків і груп [6, с. 106]. На початку 1859 р. він виїхав за кордон і відвідав Туреччину, Сирію, Єгипет, Алжир, Італію, Францію і Німеччину. Під час цієї подорожі А.О. Красовський ознайомився з герценівськими закордонними виданнями та іншою революційною літературою. Подорожуючи по Італії, Красовський очевидно зустрічався з Д. Гарібальді, який співчутливо ставився до визвольного руху європейських народів, зокрема поляків, і слідкував за подіями в Україні. У 1861 р. в Генуї був створений польський емігрантський комітет під почесним головуванням Д. Гарібальді, який у 1861–1862 рр. підтримував зв'язки з Києвом і взяв участь у підготовці польського повстання 1863 р., зокрема на Правобережній Україні [10, с. 168–170; 6, с. 109–110].

Повернувшись восени 1859 р. до Петербургу, Красовський продовжував підпільну роботу, відвідував нелегальні гуртки, вивчав революційну літературу. За свідченням В.П. Острогорського, у столиці в той час існував нелегальний гурток Макалинського, куди входили студенти, флотські офіцери та інші особи. Серед учасників зібрань був і гусарський офіцер А.О.

Красовський. Острогорський відгукувався про нього так: «...энтузиаст, горячий патриот, человек необыкновенно сердечный. самый восторженный поклонник молодежи, в которой он видел все будущее России... Цельной и оригинальной натурой был этот уже пожилой гусар, с почти голой головой и огромными висячими усами... Помню его и до сих пор, как цельного человека, у которого слово не расходилось с делом, который, что задумал. что сказал, то и делал, хотя бы это стоило ему жизни» [12, с. 57].

Відвідуючи гуртки, Красовський дедалі більше переконувався у необхідності ліквідації кріпосництва та самодержавної форми правління в Росії. Спілкування з Т.Г. Шевченком сприяло ознайомленню Красовського з тогочасною українською національною ідеєю і контактам з представниками українських громадських кіл.

Удруге приїхавши до Києва на початку вересня 1861 р., як прикомандирований до Володимирського кадетського корпусу поранений офіцер, підполковник Красовський мав багато вільного часу і відразу заглибився у знайому йому підпільну діяльність. Він зійшовся з багатьма викладачами кадетського корпусу й університету Святого Володимира, зі студентами і учнями гімназій – членами таємних гуртків, завів знайомства з офіцерами дислокованого у місті 4-го резервного батальйону Житомирського піхотного полку, зокрема, з командиром батальйону Чикаленком-Годорожим, офіцерами Мандрикою, Липинським та ін.

Вірогідно відразу після приїзду Красовський вступив до таємного українського товариства і незабаром став його керівником [10, с. 148; 6, с. 106]. (Точний склад комітету, яким керував Красовський, і який нібито був складовою частиною доволі міфічного в ідеологічному і організаційному плані Київського таємного товариства, дослідниками досі не встановлений. Спроби радянської історіографії обґрунтувати його заснування спільними зусиллями російських, українських і польських революціонерів і ствердити факт його існування навіть у відносно толерантні для українсько-російсько-польських стосунків (на рівні учасників

суспільно-політичного руху) 1858–1861 рр. виглядають як штучний аргумент на користь «єдності революційно-демократичної течії в роки загальноросійської революційної ситуації».

Документального обґрунтування потребує і факт розколу Київського таємного товариства на початку 1861 р., (якщо воно дійсно існувало), на дві самостійні організації – польську і українську. Донині в літературі панує думка про те, що окрему польську організацію очолив київський комітет, перейменований у 1862 р. у «Центральний комітет на Русі», і лише здогад, що росіяни і українці утворили свій «Центральний комітет», який керував українським таємним товариством, яке у 1861 р. й очолив А.О. Красовський.

На нашу думку, проблема зародження й еволюції Київського таємного товариства досі є нерозв'язаною. Однак, вона виглядає принциповою, оскільки її вирішення сприятиме встановленню дійсної структури та новому концептуальному осмисленню суспільно-політичного руху в Україні у 1850–1860-ті рр., з'ясуванню справжніх стосунків між українською, польською та російською національними течіями).

Приїзд Красовського до Києва збігся з періодом об'єднання центральних і місцевих гуртків та груп в єдине загальноросійське таємне товариство «Земля і воля». Як відомо, восени 1861 р. його перший керівний центр розпочав свою діяльність, а через рік процес формування організації повністю завершився [4, с. 161–172; 2, с. 229–230, 245]. Підпільна антиурядова діяльність зобов'язувала Красовського дотримуватися обережності навіть у листах до дружини, яка проживала в Ревелі (нині – Таллінн). У листі від 20 вересня 1861 р. він повідомляв дружині про приємні враження від громадського життя в Києві: «... пишу я сидя в одной «мережаной» сорочке у открытого окна и когда устроил себе дешевую, приятную и спокойную жизнь в добром «куріні» между наилучшею в мире «громадою». Живу я хотя недалеко от Крещатика, т.е. лучшего в городе места, но в такой отрадной улице, куда не проникает ни шум колес панского экипажа, ни чуткий слух полицейских ушей («Кузнечная», нині – вул. Антоновича) ... А еще пониже,

почти за городом, находится учрежденная Загурским чисто украинская школа (таємна українська школа на вул. Тарасівській, створена у Києві 1861 р., де, крім Красовського, викладали її засновник Н. Загурський, В. Коссовський та ін.), где я состою учителем рисования, и куда думаю со временем поместить нашего Андрейку (сын О.А. Красовського) – если осуществление Тарасовой школы (недільна школа, створена на початку 1862 р. шанувальниками Т.Г. Шевченка в пам'ять про нього) не состоится. Кроме всего этого у меня в настоящее время идет с петербургскою «Громадою» переписка об учреждении в Киеве книжного магазина и библиотеки для чтения, заведывая которыми я буду получать от общества содержание... Вот что покуда, на первый случай – а дальше присмотрюсь, да поживу так и больше скажу. Но об одном предупреждаю, что ни о чем возбуждающем почтамтское и полицейское любопытство писать не буду и тебя прошу о том же; здесь в этом отношении не Петербург (где много кричат и ничего не делают, а здесь наоборот, и надо быть по наружности «весьма осторожным»), а будут случаи писать не по почте, то все, что случится, сообщу, а теперь – «молчок и пауза»!...» [10, с. 145–147].

Він повідомляв також, що між 3 і 20 вересня відвідав у Каневі могилу Т.Г. Шевченка і «посадил там «калину и тополю» в воспоминание двух его думок и надеюсь в скором времени его посетить». Поринувши в громадську діяльність, Красовський з приємністю відгукувався про київське життя – «не знаю, право, за что ругают Киев, а мне нигде в мире не может быть веселее и лучше» [10, с. 145, 147]. Він викладав в українській школі, з ентузіазмом відзначаючи «...а что за хлопчики, право сердце радуется таких учить, без малейшего понукания. Так и видно, что хлопська, а не шляхетська кров, которой «бодай повилазило» [10, с. 148], ...а по вечерам соберется «любесенька Громада та й балакає собі, або співає... Тут же музыка и веселье... розкіш та й годі» [10, с. 147].

Красовський мав широкі знайомства в українських колах і не лише київських. В листі він повідомляє про знайомство в Чернігові з Опанасом

Марковичем – відомим етнографом і чоловіком Марка Вовчка, «и это знакомство, ныне скрепленное взаимным уважением и дружбою, несколько охладило мой жар, не столько к Кулишу, сколько к некоторым его окружающим лицам, «набрехавшим» мне, что Марко Вовчок в ссоре с мужем. При мне получились в Чернигове ее письма, доказывающие совершенно противное, и мы в скором времени ожидаем ее приезда в Киев, где сын ее Богдась будет одним из учеников Загурского, следовательно одним из моих хлопчиков. Что бы за человек был Кулиш, если бы его окружали такие личности, какие меня в настоящую минуту окружают; когда-нибудь и об этом поговорим. Там – крик, а тут – настоящее дело...» [10, с. 147].

Із метою зближення з народом члени Київського українського таємного товариства виїздили в села. Вивчаючи побут і звичаї народу, вони збирали матеріал, який використовували для підпільної роботи. Активну участь у цьому брав і підполковник А.О. Красовський. 7 грудня 1861 р. він писав дружині в Ревель: «Обучаю рисованию в народной школе, устроенной здешними студентами и деятельно занимаюсь изучением нравов, обычаев и в особенности языка родного края, а потому часто выезжаю в разные села, где уже приобрел в народе некоторую популярность, что мне по моим будущим видам и расчетам необходимо [6, с. 113]. Изучение языка уже принесло некоторую пользу, ибо две мои думки и песня помещены в «Самостайном слове» – рукописном журнале украинском, издаваемом при здешнем университете, и прочитаны публично с большим одобрением» [7, с. 121].

У першому номері цього журналу (всього вийшло 4 номери: перший – 1 квітня 1861 р., останній – у кінці 1861 р.), присвяченого програмним питанням, під псевдонімом Д. Лихого був опублікований вірш А.О. Красовського «Перше слово ляхам», який розкриває його позицію в українсько-польських взаєминах. Автор пропонував обговорити це питання на основі принципів рівності і братерства. На його думку боротьба за відновлення незалежної польської держави не повинна нехтувати інтересами і правами українського народу. Він вимагав від поляків відмовитися від

поглядів на Правобережну Україну як на польський край, шанувати мову і звичаї українців, інакше не уникнути українсько-польського конфлікту і народного повстання в регіоні.

Під час поїздок разом із студентами А.О. Красовський поширював антикріпосницький вірш А. Свидницького «У полі доля стояла». Селяни тих сіл, де велася агітація, зачували його напам'ять, хтось поклав вірш на музику і він став своєрідним гімном таємного товариства [14, с. 50; 6, с. 113–114].

Конкретна тогочасна діяльність А.О. Красовського відома дослідникам зі свідчень учня II Київської гімназії В.С. Синьогуба на допитах у поліції та Київській слідчій комісії у політичних справах при генерал-губернаторі. В.С. Синьогуб був залучений А.О. Красовським до Київського таємного товариства. Одночасно він був учасником Київської громади, яку на початку 1860-х рр. очолював В.Б. Антонович. На початку 1863 р. він був заарештований за агітацію серед селян Полтавської губернії. Свідчення Синьогуба виглядають надзвичайно плутаним і непевним джерелом і вимагають критичного ставлення. Уперше потрапивши до рук поліції, охоплений революційною романтикою і наляканий арештом 17-річний юнак, наговорив чимало зайвого. Слід враховувати також, що відвертим каяттям у свої зв'язках з А.О. Красовським В. Синьогуб сподівався отримати поблажливість властей. За визнанням Синьогуба, з Красовським його звів Каленик Шевченко, син Варфоломія Шевченка, який був постійним відвідувачем підпільних вечірок. На допиті 27 квітня 1863 р. у переяславській міській поліції Синьогуб розповів: «... Я жил с братьями до знакомства моего с б[ывшим] полковником (так в документі), а ныне ссыльно-каторжным Красовским, не расходясь в убеждениях. Я познакомился с Красовским в 1862 г. на первый день светлого Христова воскресенья (тобто 8 квітня 1862 р.) на пирушке, которая была составлена университетскою молодежью в доме Еропца, что на Кузнецкой ул. в Киеве. Я пришел на эту пирушку с Каллиником Шевченко – таксатором землемерной школы. Спустя полчаса явился на эту пирушку какой-то господин, в военном гусарском мундире,

невисокого росту, лысый, с длинными усами. Мне сказал Шевченко, что это полковник Красовский. Я заметил, что Красовский со всеми знаком. Он, скинув мундир, остался, что меня поразило, в малороссийской шитой рубахе. Красовский не замечал меня, но когда начались танцы, он подошел ко мне, спросив фамилию, изъявил желание познакомиться со мною. Я, не зная еще его, поблагодарил за подобную честь. Он, Красовский, начал со мною разговор о малороссийском элементе, говорил о костюме украинском, начал касаться истории, рассказал подробно о революции английской, далее о французской, в 1794 г. случившейся, начал говорить о деспотизме. Весь разговор клонился к тому, чтобы меня прельстить идеею своеволия и революции. Узнав от меня о месте жительства, Красовский приехал на следующую неделю верхом на белой лошади и, познакомившись с моими братьями, опять завел разговор на тот же мотив. Под предлогом, что скучно сидеть одному на квартире, он, Красовский, ездил к нам чуть ли не каждый день. Разговаривая с братьями, он был самым страшным консерватором. Выводя меня в другую комнату или прося к себе на квартиру, а он жил на той же улице в доме Мандрыки, представляя в своих речах ужасные картины деспотизма, он за один месяц успел склонить мой молодой ум к мечтанию о свободе, которую я понял превратно. Убеждая меня, он принимал также и материальные средства: подарил мне богатый малороссийский наряд и 14 запрещенных революционного содержания книг ... Как-то раз Красовский, не помню какого числа, пригласивши меня на свою квартиру, что он иногда делал, чтобы братья мои не знали, взял с меня клятву, что я ничего и никому не буду рассказывать того, что он мне будет говорить. Я согласился и дал клятву. Красовский начал приглашать в революционный комитет и я, к несчастью моему, согласился вступить в него. Он снял с груди крест и дал мне поцеловать его, и начал рассказывать о составе и правилах этого комитета...» [11, с. 77–78].

Узимку 1861 р. і навесні 1862 р. Київське українське таємне товариство здійснювало посилене вербування нових членів. За свідченнями того ж

Синьогуба, ініціатива в цій справі виходила з Центрального комітету, який нібито складався з п'яти чоловік. Перше правило комітету полягало в тому, що кожний новий завербований член повинен всіма силами дбати про розширення цього комітету, тобто вербувати нових членів. Правила вербування, (на думку дослідника Г.І. Марахова, вони були поширені в підпільних гуртках Росії), засновувалися на системі трійок: член комітету залучав до товариства нову особу через вербувальника, останній, залучивши нового члена, передавав йому всі правила комітету, записував його прізвище на шматку паперу, видавав йому пароль, а записку з паролем передавав у комітет. Якщо вербувальник хворів чи був заарештований, тоді член комітету звертався до новозавербованого з дорученням через пароль. Причому член комітету називав тільки половину паролю, а завербований зобов'язаний був назвати другу половину даного йому паролю. Новозавербований член таємного товариства через деякий час теж перетворювався на вербувальника. Таким чином, член комітету знав тільки прізвище свого вербувальника і завербованого ним члена. В. Синьогуб зізнався, що Красовський призначив йому пароль «Самостайность», однак сам він залучити до товариства нікого не встиг. Таким чином, за цими свідченнями, товариство складалося з центрального комітету, активу, агентів, вербувальників і рядових членів [11, с. 78].

Друге правило передбачало сплату членських внесків в загальну касу – по 3 копійки з карбованця від усіх отримуваних прибутків. В. Синьогуб засвідчив, що, за словами Красовського, ці гроші спрямовувалися на закупівлю бойових припасів для майбутнього селянського повстання.

Третє правило, у викладі В. Синьогуба, вимагало: «член комитетта должен всеми силами стараться к народному возмущению, на присоединение к полякам, потому что те, по уверению Красовского, обязались помочь и нам. В будущем мы ожидали совершенного единства с поляками и с демократической республикой русской, которую высказала в брошюре «Молодая Россия», которую мне дал Красовский, каковая брошюра изорвана

мною. За все мои будущие труды, по уверению Красовского, обещалась радость видеть себя или бунчуковым, или войсковым писарем, видеть все прошлое казачество. Изъяснив все правила и получив мое согласие, он, Красовский, благословил меня крестным знаменем и опять дал поцеловать крест и назвал меня агентом революционного комитета. Через два дня он, Красовский, явился ко мне и передал правила, которые я высказал выше. 17 июня 1862 г. он, приехав на белой лошади, и дрожа всем телом, отдал мне картонный ящик длиною в 6 вершков, а шириною в 2 1/2 вершка, и просил, не объясняя причины, спрятать и не смотреть в него. Сам же поскакал к себе на квартиру. На другой день я услышал от лекаря Панченка, что Красовский взят, я не выдержал и начал вскрывать ящик, нашел в нем нижеследующие вещи: голубую широкую ленту, шитую золотом на ней церковь св. Петра, вышитый шелком под низом, затем циркуль, растворенный, в середине которого была буква G, ниже была вышита кирка, что ветку бросают, на боку висели массивная золотая звезда, в середине ее тоже буква G, далее набедренник голубой шелковой материи с белой подкладкой, на нем золотом шита церковь св. Петра. Я сейчас догадался, что это масонские ордена и в испуге в случае обыска бросил в нужное место возле нашей квартиры...» [11, с. 79].

Мету своєї діяльності в селах Полтавської губернії, з того часу як він влітку 1862 р. потрапив під вплив Красовського, Синьогуб схарактеризував як «возмущение народное и распространение революционных идей» через поширення пісень «возмутительного содержания», яких навчив його Красовський [11, с. 80].

За словами В. Синьогуба, центральний комітет здійснював регулярне листування зі всіма агентами або уповноваженими особами за розробленим шифром. Останній був простим, але оригінальним. Поштою відправлявся звичайний лист, який не містив нічого підозрілого. Насправді він був зашифрованим і прочитати його можна було тільки за допомогою ключа. Для цього слід було читати перше слово на першому рядку, друге на третьому, третє на п'ятому і т.д. При виконанні цієї умови з розкиданих у тексті слів

складалася одна або декілька фраз. Такому способу листовних зносин В. Синьогуб, за його словами, був навчений все тим же А.О. Красовським [11, с. 135].

На допиті в Київській слідчій комісії у політичних справах В. Синьогуб повідомив цікаву інформацію про стосунки між українськими, польськими і російськими революціонерами: «От Красовского я узнал о существовании Польского революционного комитета и двух центральных – Малороссийского в Киеве и Русского в С.–Петербурге. Кроме того, в Петербурге находится Малороссийская громада (Петербургская громада группировалась навколо журналу «Основа»). Из личного моего знакомства с Кулишом (відбулося у 1860 р.), я узнал, что все сотрудники журнала «Основа» принадлежат к петербургской громаде. Я же принадлежал малороссийскому революционному комитету в Киеве, в качестве агента. Членов тех комитетов я по правилам их основания не мог знать, как уже мною сказано, но слышал от Красовского, что все они три комитета сообщаются между собою ...»[11, с. 135–136].

В. Синьогуб показав також, що він належав до Київської української громади. яку за його словами заснував П. Єфименко. «Громадское сборище» відбувалося в будинку Кравченка на Кузнечній вулиці в Києві і «собиралось из весьма большого числа лиц» (всього до 150 чоловік), серед яких Синьогуб назвав К. Шевченка, П. Супруненка, І. Пушкаренка, І. Касяненка, братів І. та А. Свидницьких, офіцерів Метеліцина і Зінченка, учителя Білогруда, В. Антоновича. За його словами, головною особою і керівником громади був В. Антонович. «Цель громады была – достигнуть соединения славянских племен: сербов, болгар, русских, малороссов и поляков и совершенная самостоятельность Малороссии, что я извлек из знакомства с Чубинским. Но касательно средств к достижению этой цели я с Чубинским во многом расходился, он предлагал средства миролюбивые без насилий, а я, руководствуясь мнением Красовского, желал революции и беспорядков. Этих идей я громадянам не высказывал, и занятие распространением грамотности в

здешних местах я употреблял как прикрытiе настоящих моих целей...» [11, с. 136]. Попри плутаність цих свідчень, цікаво, що голова петербурзької слідчої комісії А. Голіцин, вивчаючи документи про членів таємних товариств у Москві і Петербурзі і порівнюючи їх з заявами В. Синьогуба, писав 29 січня 1864 р. М.М. Анненкову, що «показания сии относительно избрания членов общества оказываются тождественными с показаниями дворянина Синегуба» [6, с. 108].

В екстрених випадках агенти або члени комітету користувалися телеграфом. На відміну від письмового донесення, телеграми склалися за задалегідь встановленим шифром. Для цього вигадувалися сімейні, торговельні та ін. справи. Члени комітету в інтересах конспірації ділового листування ні з ким не вели, все воно здійснювалося через спеціально виділених осіб. У Красовського такою особою був студент Київського університету Яків Габель [11, с. 67, прим. 5].

У кінці 1861 р. згадані вище український і польський комітети створили в Одесі своє спільне відділення – агентство. Його очолили С. Голуб, П. Шеліот і Т. Козин. За твердженням дослідника Г. Марахова, відомі йому слідчі документи свідчили, що Одеське агентство було створене для того, «чтобы можно было вести переписку с заграничными комитетами, получать от них корреспонденцию и рассылать в комитеты в России». Одеське агентство перетворилося на пункт, що зв'язував революційне підпілля Києва з Лондоном, Парижем, Генуєю, Тульчею. Воно сприяло і «Варшавському Центральному Комитету в возмущении на юге России крестьян и привлечении старообрядцев посредством распространения самых вредных мыслей и сочинений» [11, с. 19–21, 25–27, 65–67]. Схиливши на свій бік командира пароплава «Митридат» Сухомлинова, корабельного доглядача одеської митниці Вержбента та інших осіб, Одеське агентство організувало доправлення до Києва політичної літератури, поміж іншим «Колокола», «Полярной звезды» та ін., пересилало до Києва кореспонденцію, отримувану від закордонних комітетів, приймало на своїх нелегальних квартирах емісарів,

організувало виїзд агентів за кордон і т.д. Агентство підтримувало зв'язок між київськими комітетами і Д. Гарібальді.

Улітку 1861 р. український і особливо польський комітети провадять агітацію серед солдатів і офіцерів, зокрема Кременчуцького піхотного полку. Прокламації О.І. Герцена були знайдені поліцією також в Люблінському полку, розташованому в Одесі, а також інших військових частинах в Україні, в тому числі в Києві. Із літа 1861 р. революційна література, відозви, прокламації розсилалися також поштою. Агітатори з Петербурга і Варшави почали розсилати підпільну літературу офіцерам, а також розкидати її в казармах.

Навесні і влітку 1861 р. у зв'язку з новими селянськими хвилюваннями, що виникли на ґрунті введення уставних грамот (вони визначали розміри земельних наділів і повинностей селян), посилилася агітація Київського (українського) таємного товариства. Оскільки уряд поклав справу складання уставних грамот на самих поміщиків, тим самим надавши їм необмежені можливості для утисків селян, їхнє запровадження відбувалося в гострому протистоянні між селянами і поміщиками.

Коли навесні 1862 р. поміщики заговорили про складання уставних грамот, селами Правобережної України прокотилося селянське обурення. З листа В.Г. Шевченка до А.О. Красовського 2 березня 1862 р. видно, що останній брав активну участь в обговоренні питання про уставні грамоти з селянами с. Кирелівки, які не розуміючи проблеми розходилися в думках. «... киреливчани розділились в своїм проекті, одні, котрі розумніші, аж плачуть хочуть викупити землю, а другі, котрі дурніші, слухають п'яних толків, а таке діло, як викуп землі без одностайної согласії, не може зробитись ніяким побитом – да так воно й остається, а чим кончиться – не знаю ... Партія розумніших бере верх, а що буде, то й вас повідомлю, сказано, народ зраджений не раз, то бідні бояться, щоб ще раз не зрадити». Шевченко натякав Красовському на необхідність роз'яснення їм суті справи [10, с. 249–250].

Відхиляючи уставні грамоти, селяни вимагали землі без викупу. Агітатори таємного товариства закликали селян не поступатися поміщикам, а організовано боротися за свої права. Красовський вважав, що навесні або влітку 1863 р. почнеться загальне селянське повстання, яке й вирішить питання про землю на користь селян і до якого треба ретельно готуватися. Поголос про це швидко поширився всією Україною і багато людей усерйоз чекали повстання [10, с. 267–268]. «Они убеждены, – говорив про це Красовський, – каких там уставных грамот не делай, что землю получают без выкупа весной 1863 года» [6, с. 114]. Ось чому він з початку 1862 р. часто виїздить у села Канівського повіту з агітаційною метою. Він сподівався, що повстання селян буде повсюдним і його підтримає певна частина солдатів. Крім того, діячі українського товариства, маючи угоду з поляками, готувалися виступити одночасно з ними і перетворити повстання на революцію. Тому конспіратори негайно реагували на будь-який прояв невдоволення селян.

Навесні 1862 р. почалося «бродіння» серед селян Канівського повіту Київської губернії. Дізнавшись про відмову місцевих селян підписувати уставні грамоти і вимоги передати їм землю без викупу, Красовський у квітні 1862 р. виїхав до В.Г. Шевченка у м. Корсунь. За сприяння В.Г. Шевченка та інших зв'язаних з ним осіб Красовський розпочав агітацію серед селян маєтків князя Лопухіна і графів Браницьких поблизу Корсуня і Богуслава. Відвідуючи села, він радив селянам не підписувати уставні грамоти і боротися за отримання землі без викупу.

Пропаганда Красовського мала вплив і влада відчула зростий селянський спротив. Люди охоче зустрічалися з Красовським, який зазвичай переодягався в селянський костюм і розмовляв з ними українською мовою. Спроба невеликого карального загону, що перебував у повіті, придушити хвилювання, як і заходи поліції, виявилися марними.

Про тодішню діяльність А.О. Красовського свідчать рапорти начальника Канівської повітової поліції С.А. Котлярова київському військовому генерал-губернатору П.І. Гессе. 2 травня 1862 р. він повідомляв, що до 15

квітня до Корсуня разом з В.Г. Шевченком прибув (і в нього ж зупинився) підполковник А.О. Красовський. «...Красовский носит простой украинский казакин, подпоясанный крестьянским кушаком, шаровары, опущенные в сапоги, и высокую черную баранью шапку; в этом costume он ходит и ездит верхом по местечку, а однажды, встретясь на улице с хмельным мужиком, после слов приветствия, когда мужик отозвался «здорово, пане», Красовский упрекнул его за ругательство именем пана и стал с ним христосоваться, говоря, что он не пан, а такой же, как он, человек... и как полагать должно, беспрестанные ходьба и езда по местечку должны иметь целью встречу с крестьянством...» [10, с. 259].

У рапорті від 4 липня 1862 р. повідомлялося, що після проведеного розслідування про мету перебування Красовського в Корсуні та повіті прямих доказів, які викривали б його у «внушении крестьянам преступных мыслей и подстрекательстве их к неповиновению», не знайдено. Однак, – продовжував він, – «судя по тем идеям Красовского, кои он постарался скрыть, можно с достоверностью заключить, что в желании Красовского поселиться в Корсуне на все лето, как предполагал, крылись какие-то преступные желания, привести которые в исполнение он не успел, потому что вовремя был подмечен» [10, с. 292].

Проаналізувавши ситуацію, начальник канівської повітової поліції звернувся по допомогу до київського генерал-губернатора. Він просив терміново вислати до повіту солдатів. Виконувач обов'язків київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора П.І. Гессе (І.І. Васильчиков був у той час хворим), отримавши донесення, зрозумів, що події набувають небезпечного повороту. Для утихомирення селян він наказав перекинути до Канівського повіту війська 4-го резервного батальйону Житомирського піхотного полку, розташованого в Києві. 19 червня 1862 р. батальйон мав виступити з Києва до містечка Богуслав Канівського повіту.

16 червня 1862 р. із Канівщини до Києва повернувся А.О. Красовський і від офіцерів батальйону (перш за все від його командира, втягнутого в

підпільну діяльність, полковника П. Чикаленка-Годорожого), дізнався про розпорядження Гессе. Щоб перешкодити відправці військ, він вирішив діяти негайно. У ніч з 16 на 17 червня 1862 р. він написав відозву до солдатів Житомирського полку і на світанку, переодягнувшись в український костюм, пробрався в розташування військового табору вказаного батальйону і розкидав десять примірників написаної прокламації поблизу наметів, щоб викликати політичну демонстрацію.

У відозві Красовський розтлумачував суть майбутньої каральної експедиції в селах південної частини Київської губернії і закликав солдатів відмовитися від придушення селянських хвилювань у Канівському повіті. Ось текст цієї листівки: «Житомирцы! Полк Ваш молодецки дрался во всех кампаниях, но еще ни разу не поднимал руку на своих, не отличался в военных действиях против безоружных крестьян, своих же русских. Для этого теперь и выводят Вас из Киева раньше времени. Поймите ж, друзья, что русский солдат – защитник своей родины, а не цепной барбос, которого спускают без разбора на зверей и на человека, не бешеная собака, одинаково кусающая как чужого, так и своего. После войны народ встретил, как друзей и избавителей, тех их Вас, которые остались в живых, а по убитым молится в церквях и поныне.

Теперь же велят Вам быть не друзьями, не спасителями, а палачами того народа, к которому Вы сами принадлежите, между которым находятся Ваши отцы и братья, сестры и матери. Вам прикажут сечь и расстреливать их Ваши начальники в угождение тем чиновникам и помещикам, которые так грабят и разоряют несчастного мужика, и Вы будете угождать тем людям, которых и сами Вы терпеть не можете?! Где же тут правда?

Отцы и матери молились за Вас и благословляли Вас во время войны, теперь же Вас может ожидать их проклятие, и постыдное название палачей своего народа может Вам остаться на всю жизнь!

Не пойти одному, двум, трем против своих по приказу командира – мудрено; с немногих легко взыщут, а не пойти всем – очень легко – со всех то и взыскать не посмеют. Приказ сечь своих и стрелять по ним за то, что они

хотят Земли и Воли, будь он и самого царя приказ, все же он приказ окаянный. Исполнять его ни в коем случае не следует. За это и бог накажет и свои близкие люди проклянут.

Сто раз легче уметь умереть так, как ваши товарищи в Крыму (мова йде про Кримську війну 1853–1856 рр.), чем жить палачом отца и матери, сестры и брата, палачами родной земли русской.

Воины избивавшие младенцев, по приказу царя Ирода, воины распинавшие и мучившие Христа по приказу Пилата, были правы по службе, они и начальству своему угодили и присягу соблюли, но народ и сама церковь святая им этого и до сих пор не прощают. То же будет и с вами, если исполните окаянный приказ.

Поведут вас – идите; но помните: до народа и пальцем не дотрагивайся! Кровь его (говорит слово Божие) падет на Вас и на детей Ваших. Аминь».

На конвертах відозв були написи: «Солдатам Житомирского полка, 4 резервного батальона. Передавайте, молодцы, из роты в роту!» [10, с. 265–268].

Красовський, який повертався з табору, був помічений підпоручиком Карагодовим і фельдфебелем Євстигнєєвим, які ознайомившись зі змістом відозви, донесли про випадок властям. Із десяти розкиданих у таборі екземплярів візозви властям вдалося знайти тільки шість, – решта була схована солдатами [10, с. 294].

Наступного дня, 18 червня, за наказом київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова Красовського було заарештовано і ув'язнено в Київській фортеці. Слідство і судовий процес у справі підполковника А.О. Красовського тривали більше чотирьох місяців. Було заведено десятки нових слідчих справ, допитано багато осіб, посписувано купи паперу, але розкрити підпільну організацію властям не вдалося.

За цей час власті здійснили чимало спроб, щоб добитися у Красовського викриття таємного товариства. Не дивлячись на неодноразові вимоги і

погрози, Красовський не назвав жодної особи, з якою був пов'язаний, жодного гуртка, навіть своїх ідейних противників [10, с. 269–277].

У ході слідства і на суді з'ясувалося, що влада знала про діяльність Красовського навесні–влітку 1862 р. у Корсуні, де він був помічений канівським начальником повітової поліції «в ношении малороссийской одежды и в неоднократных сношениях и разговорах с крестьянами, вследствие чего по вытребовании его в г. Киев было сделано ему внушение и за ним учрежден секретный полицейский надзор» [10, с. 287].

Під час обшуку на квартирі Красовського були знайдені рукописні твори «с оскорбительными выражениями к царственным особам и многие другие запрещенные цензурою, а также 4 фотографические портрета Красовского в малороссийской одежде».

На слідстві звинувачений визнав своє одноосібне авторство і поширення листа до солдатів Житомирського батальйону [10, с. 289]. Він заявив, що про решту своїх намірів відкриється тільки особисто імператорові, коли матиме з ним побачення. У військовому суді Красовський підтвердив свої свідчення, а на запитання стосовно інформації для імператора відповів, «что единственная причина, понудившая его к делу, которое правительство считает преступным, а он почитает его честным и благородным, употребление же войска живою понудительною мерою противу народа считает для них ролью унизительною, и потому решился лучше пострадать, нежели показывать, что принадлежит военному званию» [10, с. 289]. Він вирішив сам захищатися в суді і відмовився від адвоката.

Незважаючи на те, що підполковник Красовський «...в службе с 1840 г., в штрафах не был, за отличие по службе был произведен в майоры в 1851 г. и в подполковники в 1858 г., к повышению чином и к награждению знаком отличия безпорочной службы до 23 июня 1862 г. аттестовался достойным, находился в походах и делах против неприятеля в войну с турками с 1853 и в 1854 г.; 16 мая 1854 г. в деле при Каракале ранен пикою в пяти местах, имеет бронзовую медаль в память войны 1853–1857 гг. на Андреевской ленте» і «по

формулярному и кондуитному спискам он аттестуется хорошо», 11 серпня 1862 р. військово-польовий суд при Київському ордонансгаузі визнав його винним: «1) в ношении вместо военной партикулярной одежды; 2) в имени у себя сочинений с оскорбительными выражениями против царственных особ и много других сочинений, в распространении коих доказательств по делу нет и 3) в подстрекательстве нижних чинов 4-го резервного батальона Житомирского пехотного полка подброшенными письмами к неповиновению начальству и государю императору».

За це підполковник Красовський підлягав: «а) за ношение партикулярной одежды ... взысканию без суда, б) за имение у себя недозволенных сочинений и таковых же с оскорбительными выражениями против царственных особ ... аресту на время от семи дней до трех месяцев, в) за подстрекательство нижних чинов подброшенными письмами к неповиновению начальству и государю императору... к лишению дворянского достоинства, чинов, бронзовой медали в память войны 1853–1856 гг., всех прав состояния и к смертной казни расстрелянием, а потому... военный полевой суд приговорил подполковника Красовского к высшему из сих наказаний, именно к лишению чинов, дворянского достоинства, бронзовой медали в память войны 1853–1856 гг., всех прав состояния и к смертной казни расстрелянием, о чем подсудимому подполковнику Красовскому при открытых дверях присутствии объявить (и объявлено)» [10, с. 290–291].

Після винесення вироку Красовський утримувався під суворим арештом в київській цитаделі. Наступного дня 12 серпня 1862 р., до камери, де сидів Красовський, прибув голова слідчої комісії і комендант Київської фортеці В.І. Левкович з незвичайним візитом. Він мав доручення від генерал-губернатора поговорити із засудженим наодинці, з'ясувати його думку про рішення суду і спонукати до каяття й подачі прохання зберегти життя, за що обіцяв порушити перед імператором клопотання про помилування.

На здивування В.І. Левковича Красовський заявив, що задоволений вироком. Відірвавши від поли пальто, що висіло в камері, підкладку, він дістав записку і вручив Левковичу. Це був лист солдатів резервного батальйону Житомирського полку «господину подполковнику и кавалеру Красовскому», написаний в кінці червня – на початку липня 1862 р., у якому говорилося: «Ваше Высокоблагородие! Мерзавцы и подлецы, недостойные благородного названия, выдали Вас, но у нас не все такие, чтоб Вас не разумели по кровности. Сами Вы изволите видеть, что четырех из Ваших писем не доискались, они у нас, мы их на память заучили и в другие полки, кому след, передали. Спасибо Вам, честной, благородной страдалец, за Вашу любовь к бедному солдату и его брату бедному мужику. Такие офицеры, особливо полковники – редкость. Эх, Ваше Высокоблагородие, кабы Вы изволили быть нашим начальником, куды б мы за Вами не пошли, кабы солдатом у нас в батальоне очутились, не то бы Вашу амуницию, самых бы Вас на руках носили. Честь и слава честному и славному страдальцу подполковнику малороссейскому! Нас изволите сами видеть, Ваше Высокоблагородие, нынче мало таких, что Вас настоящее разумеют, завтра будет больше половины, а там и все; наши малороссеянцы Вами гордятся и нас, россеиских, дражнут: «Таких, – каже, у Вас кацапов нема». Счастливо оставаться. Ваше Высокоблагородие! Мы за Вас будем Богу молить, чтобы Господь милосердной помог дело кончить, покорно благодарим Ваше Высокоблагородие, что и нас, крестьян, разумным словом не оставили. Житомирцы» [5, с. 47; 10, с. 277].

Про цей лист власті провели додаткове розслідування. На допиті 16 серпня 1862 р. у військовій комендатурі Красовський, як і раніше, поводився мужньо і давав такі відповіді, за якими неможливо було звинуватити інших осіб. Він повідомив, що записка солдат була кинута ввечері у вікно номеру його каземату, особою одягнутою в сіру солдатську шинель, яку він не встиг розгледіти.

Красовський відмовився впізнати представлених йому на очній ставці караульних, а також назвати більш точний час отримання записки. Зате, назвавши послання «незабвенным для меня письмом», Красовський заявив: «...ибо не считаю честным и благородным обнаруживать таких людей, к которым признательность моя не имеет границ и коих я тем более ценю выше всех мне самых близких, что они, мне совершенно неизвестные будучи, оказали мне такое внимание, дружбу и расположение, какими я во всю жизнь мою не перестану гордиться» [10, с. 293–294].

На вимогу припинити опір і видати властям організацію Красовський заявив, що цього він не зробить і таємницю «я не открыл бы ни кому». Що ж стосується свого вчинку, то Красовський назвав його «чесним і благородним» [7, с. 122].

Не з'ясувавши нічого нового, київський військовий суд передав справу Красовського генерал-губернатору Васильчикову на конфірмацію. Останній не наважився затвердити вирок і відправив судову справу в аудиторіатський департамент військового міністерства, висловивши свою думку – замінити смертну кару Красовському десятирічним засланням на каторжні роботи.

Аудиторіатський департамент відхилив пропозицію Васильчикова і, затвердивши рішення військового суду, подав на остаточну конфірмацію імператору Олександру II. 11 жовтня 1862 р. імператор наказав замінити Красовському «смертную казнь политической смертью с исполнением над ним обряда, в сем случае установленного, и затем сослать в каторжную работу в рудниках на 12 лет» [7, с. 122–123].

Уранці 25 жовтня 1862 р. на еспланаді Києво-Печерської цитаделі над підполковником Красовським була здійснена процедура політичної страти. Вона полягала в такому: засудженого виводили на ешафот і лише в останню мить замість команди «Пли!» лунав голос аудитора про заміну смертної кари каторжними роботами. Красовський мужньо переніс це випробування, але його дружина, яка прибула з Ревеля і була допущена на місце кари, не витримала знущань над чоловіком. Як згодом доносив штаб-офіцер корпусу

жандармів в Київській губернії Л.В. Грибовський шефу III відділення В.А. Долгорукому, «жена Красовского, по-видимому, не могла перенести тяжкой своей скорби, она рехнулась в рассудке и отправлена в дом для умалишенных» [7, с. 123].

Судовий процес, а потім і відправка Красовського на каторгу опинилися в центрі уваги діячів підпільного руху. Як стверджує Г.І. Марахов, слідчі документи у справі «Одеського агентства» говорять, що останнє намагалося допомогти членам комітету в Києві і організувати втечу Красовського з фортеці і переправлення його за кордон. Із цією метою керівник агентства С. Голуб «просил Сербинова достать 3 или 4 заграничных паспорта для того, чтобы снабдить ими попавшихся членов Комитета, в том числе полковника (?) Красовского» [6, с. 118, прим. 4]. Спроба ця не мала успіху, оскільки Сербинов виявився провокатором і доніс про це поліції, яка й ліквідувала агентство [11, с. 19–21, 25–27, 65–67, 305; 7, с. 123].

2 листопада 1862 р. Красовський мав бути відправлений з Києва етапом на каторгу. За день до цього в будинку Київського університету з'явилося оголошення, в якому закликалося «всех благородных товарищей сопровождать из Киева ссыльного Красовского и выразить ему на прощание свое глубокое сочувствие» [11, с. 303–304, прим. I].

Під виглядом проводів студенти – члени київського таємного товариства – готували демонстрацію протесту і напад на конвой з метою звільнити Красовського. 2 листопада студенти, учні, ремісники міста вийшли до Дніпра і ланцюгового мосту, через який мали вивозити А.О. Красовського. Однак, представникам влади вдалося розгадати цей задум, унаслідок чого губернатор Гессе видав розпорядження про відстрочення відправки Красовського на каторгу, про що телеграмою повідомив міністра внутрішніх справ П.А. Валуєва [11, с. 303–304].

6 листопада 1862 р. П.І. Гессе повідомляв про це попечителю Київського учбового округу Ф.Ф. Вітте. Крім того, губернатор наказав вжити запобіжних

заходів проти будь-яких спроб з боку університетської молоді звільнити арештованого [11, с. 304].

Враховуючи ситуацію, що склалася в місті, 25 листопада 1862 р. о пів на п'яту ранку Красовського під охороною жандармів було таємно вивезено з Києва етапом на Нерчинську каторгу в Читинський край.

Однак і на засланні Красовський не зламався. У 1868 р. він написав поему «Сон каторжного», де розвінчував існуючий самодержавний лад Росії, безграмотність, самодурство її правителів і прислужників, відкрито закликав до повстання проти царської тиранії [11, с. 398–402].

Самовідданий вчинок А.О. Красовського високо оцінили представники тогочасної революційної демократії. У «Колоколе» О.І. Герцена було надруковано кілька статей-повідомлень, де з глибокою приязню розповідалося про «випробуваного героя» і закликалося наслідувати його приклад. Обурений жорстокістю властей О.І. Герцен підкреслював, що А.О. Красовський сказав своїм солдатам: «Не стреляйте, братцы, в своих родных, не бейте крестьян!» – і пішов за те на каторгу [1, с. 35].

Кінець життя А.О. Красовського був героїчним і трагічним одночасно: він застрілився під час невдалої спроби втечі з Нерчинської каторги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герцен А.И. Собрание сочинений в 30-ти т. – М., 1959. – Т. 17. – 391 с.
2. Дьяков В.А. Освободительное движение в России 1825–1861 гг. – М., 1979. – 285 с.
3. Історія Києва. У трьох томах, чотирьох книгах. Переклад з російської. – К.: Наукова думка, 1986 – Т. 2. (Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму). – 440 с.
4. Линков Я.И. Революционная борьба А.И. Герцена и Н.П. Огарева и «Земля и воля» 1860-х годов. – М., 1964. – 255 с.

5. Марахов Г. Андрій Красовський – борець проти кріпосництва і самодержавства. – К., 1961. – 75 с.
6. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К.: Изд-во КГУ, 1967. – 260 с.
7. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.
8. Мияковский В.В. Киевская громада. (Из истории украинского общественного движения 60-х годов // Летопись революции. – 1924. – № 4 (9). – С. 127–150.
9. Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Петроград. Б.г. – Т. 23. – 960 с.
10. Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. // Сборник документов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 1. – 388 с.
11. Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. Сборник документов. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 2. – 552 с.
12. Острогорский В. Из истории моего учительства. Как я сделался учителем. – СПб., 1914. – 2-е изд. – 187 с.
13. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Київ–Харків: Держ. вид-во України, 1930. – 415 с.
14. Сиваченко М.С. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. – К., 1962. – 97 с.